मराठी साहित्य
समाज आणि संस्कृती

प्रा. डॉ. विठ्ठल जम्बाले
डॉ. सर्जेराव रणखांब
डॉ. राजेश्वर दुड्डूकनाळे

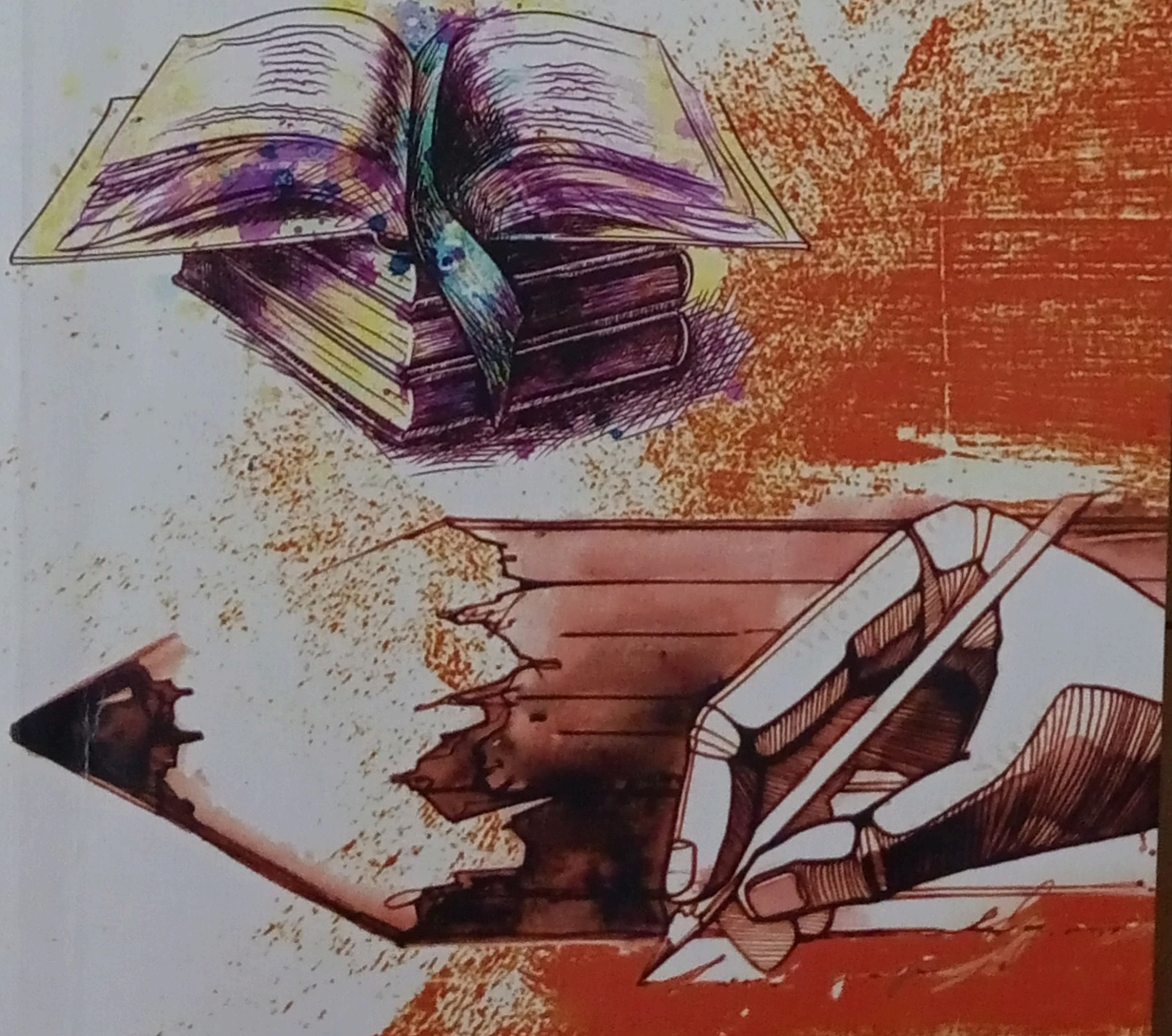

रचनाच केलेली आहे.

सुरुवातीच्या काळात मूल्य विचारसरणीच्या बाबतीतही काहीसा संभ्रम निर्माण होताच; परंतु नंतरच्या काळात मात्र हा संभ्रम निर्माण होताना दिसत नाही. स्पष्टता अधिक प्रमाणात जाणवते. कथेच्या बाबतीत हेच लक्षात घ्यावे लागते. कवितेने आणि कथेनेही सुरुवातीला रंजनवाद याकडे लक्ष देण्याचा प्रयत्न केला; परंतु नंतर मात्र केवळ ग्रामीण मनाच्या वेदना, त्यांचा परीघ हा शेती, शिवार या बाबींकडे लक्ष देण्यात आलेला दिसून येतो. आगेमागे हा वाङ्मय प्रवाह निर्माण झाले असे म्हणता येईल. दोन्ही प्रकारांमध्ये लोकांनी अनुभवलेली जीवनशैली हाच कवितेचा आणि कथेचाच विषय आहे. ग्रामीण साहित्याने गेल्या अनेक दशकात साहित्य या प्रांतात वेगवेगळा ठसा उमटविला; तरी ग्रामीण साहित्याला काही मर्यादा असल्याचे दिसून येते. त्यात आक्रमकता कमी आहे. एकूणच आधुनिक मराठी साहित्याप्रमाणे ग्रामीण साहित्य अजूनही मध्यमवर्गीय संवेदनशीलतेपासून संपूर्णतः मुक्त होत नाही. आज ग्रामीण कविता, कथा या मोठ्या प्रमाणात लिहिल्या जात नाही. ग्रामीण लेखकांची सर्व मदार केवळ कथालेखनावरच आहे. शंकर पाटील, ग. दि. माडगूळकर, आनंद यादव इत्यादी लेखकांनी कथालेखन केले परंतु तेही मोजकेच. म्हणून आशयाच्या, प्रयोगशीलतेच्या आणि वाङ्मय प्रकारच्या दृष्टीनेही आजच्या ग्रामीण साहित्याला मर्यादा असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ

१. डॉ. वासुदेव मुलाटे, 'नवे साहित्य, नवे आकलन', औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती जानेवारी १९९६, पृ. ४०
२. डॉ. जगदीश कदम, 'साहित्य, आकलन आणि आस्वाद', संगत प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती २०१३, पृ. ७०
३. डॉ. जितेंद्र गिरासे, 'साहित्य रंग', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१६, पृ. १०
४. विश्वास जहागीरदार, 'मसाप' पत्रिका, ग्रामीण साहित्य विशेषांक, जुलै १९८० पृ. १०१
५. आनंद यादव, 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा', मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, पृ. ४९
६. हातकणंगलेकर, पत्रिका म. द. सा. प. 'ग्रामीण साहित्य' विशेषांक, जुलै १९८०, पृ. ५१
७. प्रा. नरहर कुरुंदकर, 'वानवाळा', प्रस्तावना, पृ. १६.

शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, उद्धव शेळके, शंकरराव खरात, अण्णा भाऊ साठे, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव इत्यादी लेखकांनी त्यानंतर महाविद्यालयातून ग्रामीण कथाकारांची नवीन पिढी उदयाला आली. त्यांनी आपल्या लेखनाने अस्सल स्वरूपाच्या कथा लिहिल्या. वास्तव जीवनानुभव रेखाटले. त्यामध्ये द. ता. भोसले, भास्कर चंदनशिव, डॉ. आनंद यादव, आनंद पाटील, डॉ. वासुदेव मुलाटे, गणेश आवटे, प्रतिमा इंगोले इत्यादी लेखक होते.

मराठी ग्रामीण कथेबद्दल हातकणंगलेकर म्हणतात, "१९४५ च्या सुमारास 'मौज', 'सत्य' कथांमधून माडगूळकरांनी अभावितपणे ग्रामीण मराठी कथेचे मन्वंतर घडविले. या मन्वंतरांच्या पताका मिरासदार, शंकर पाटील, आनंद यादव, शंकरराव खरात, प्राचार्य रा. रं. बोराडे इत्यादी बिनीच्या ग्रामीण कथाकारांनी मिरविल्या."[६]

शंकर पाटलांनी माडगूळकरांच्या आगे मागेच कथालेखनाला प्रारंभ केला. त्यांनी ग्रामीण जीवनातील माणसांचे सुख-दुःख, दैन्य, दारिद्र्यपणा, बेरकीपणा, अहंकार, विविध चालीरीती इत्यादी अत्यंत रंजकपणे कथेतून मांडले आहे. याबाबतीत त्यांच्या 'आभाळ', 'वेना', 'बहार' या कथा लक्षात राहतात. या सर्व ग्रामीण कथाकारांची भाषाशैली जिवंत होती. त्यामुळेच ग्रामीण अस्सल अविष्कार करणाऱ्या या कथांबद्दल प्रा. नरहर कुरुंदकरांचे मत उल्लेखनीय आहे. ते म्हणतात, "ग्रामीण कथांचा जिवंतपणा तिच्या बोलीवर निगडित असतो,"[७] हे अगदी योग्यच वाटते असे म्हणता येईल.

१९६० नंतर ग्रामीण कथेचे दोन ठळक टप्पे जाणवतात. एक आनंद यादव यांच्या कथेचा तर दुसरा कलाल यांच्या कथेचा. आनंद यादवांनी कथेतून चिंतनशील विचार मांडला. त्यांच्या 'खडाळ' या कथासंग्रहातील 'मोठ', 'धुणे' 'शेती शिवार' या कथा व्यक्तींच्या मनात कायम स्मरणात राहतात. तर कलालांचे लेखन हे अत्यंत सौम्य, मंद, तरल व तलम असे आहे. त्यांच्या कथालेखनातून प्रत्येकाचे अत्यंत दुःखाचे चित्र येते. खेड्यातील जीवन शिवार, दुःख भोगणारी माणसे हा त्यांच्या कथेचा केंद्रबिंदू आहे. त्या दृष्टीने 'ढग' हा कथासंग्रह अत्यंत महत्त्वाचा वाटतो. तो समर्पक असाच आहे.

एकंदरीत, ग्रामीण साहित्यातील कविता आणि कथा वाङ्मय प्रकार समृद्ध आणि विशाल आहे. त्यांना एकाच बंधनात बांधण्याचा प्रयत्न चुकीचा ठरेल. त्याची व्यापकता लक्षात घेतली तर पहिल्यांदा कवितांचा विचार या ठिकाणी करावा लागेल. कारण या प्रकारांवर पूर्वपरंपरेचा प्रभाव अधिक जाणवतो. त्यांचे अस्तित्व पुराणग्रंथ काळापासून सांगता येईल. मध्ययुगीन काळात त्यांचे रूप हे स्पष्ट झालेले दिसते. संतांनी तसा प्रयत्नही केलेला आहे असे नाही; तर तशी

१४. साहित्य, सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून विवेचन : ९०
संदर्भ वडार समाज
- डॉ. गजानन आनंता देवकर

१५. व्यंकटेश माडगूळकरांच्या साहित्यातील समाजदर्शन ९६
- डॉ. शैला भगवान सारंग

१६. 'बिराड'मधील सांस्कृतिक जीवन १०२
- डॉ. संजय किशनराव हापगुंडे

१७. मधू मंगेश कर्णिक आणि शंकर पाटील यांच्या १०९
'भूजंग' या कथेतील लोकतत्त्व
- डॉ. डांगे दत्तात्रय महादेव

१८. साहित्य आणि समाजजीवन यांचा परस्परसंबंध.....................११५
- डॉ. संगीता ग. वुगे

१९. केशव मेश्राम यांच्या कवितेतील समाज संस्कृतीचे दर्शन १२०
- डॉ. कल्याण गोपनर

२०. साहित्यप्रेमी यशवंतराव चव्हाण.................................१२६
- डॉ. राजेंद्र ज्ञानोबाराव शिंदे

२१. मराठी कवितेतील आधुनिकीकरण.................................१३३
- डॉ. यू. एस. जगताप

२२. दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांची नाटके.........................१३८
- डॉ. गोविंद काळे

२३. कवी देविदास माने यांच्या 'मनमौन' कवितासंग्रहातील १४४
समाजजीवन
- डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे

२४. आसाराम लोमटे यांच्या ललित लेखांतील...........................१५२
ग्रामीण स्त्रियांच्या व्यथा
- संजय नामदेवराव आठवले

२५. 'रुद्रवीणा' कवितासंग्रहातील जीवन वास्तव १५९
- डॉ. उन्मेष शेकडे

२६. 'स्त्रीमुक्तीच्या युद्धगाथा'तील वैचारिकता..........................१६८
- डॉ. पंजाब लक्ष्मण शेरे

२७. ग्रामीण साहित्य प्रवाह : कथा आणि कविता १७४
- डॉ. लक्ष्मण सोमला पवार

ग्रामीण साहित्य प्रवाह : कथा आणि कविता

– डॉ. लक्ष्मण सोमला पवार
मराठी विभागप्रमुख,
हु. जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर.

प्रास्ताविक

भारत हा देश मुळातच खेड्यांचा आहे. आजही ७०-८० टक्के जनता खेड्यातच राहते. संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच कृषीवर आधारित आहे. हे खोटे ठरणार नाही. तरीही आमच्या देशातील बहुसंख्य जनता पूर्वापार चालत आलेल्या परिस्थितीच्या चक्रव्यूहाबाहेर पडताना दिसत नाही. केवळ मूठभर लोकांचीच ओरड तेवढी आहे की, आमचा भारत देश जगाच्या नकाशावर विकसित देशांच्या रांगेमध्ये बसू पाहतो. हा साफ खोटारडेपणा नाही का ? आजही आमच्या देशातील साहित्य ओरडून ओरडून सांगत आहे की, गाव-खेड्यातच संस्कृती नांदत आहे. गावाचे सुंदर चित्रण साहित्यिक करतात, परंतु त्याकडे कोणाचेही लक्ष जाताना दिसत नाही. केवळ आमची संस्कृती जगाच्या पाठीवर फारच सुंदर आहे, एवढीच ती काय ओरड. याच खेड्यांमधून लोकसंस्कृती, लोकपरंपरा, त्यांच्या लोककला समृद्ध होत गेल्या. त्यामुळे या ठिकाणी खेड्यापाड्यातील लोकांना केंद्रस्थानी ठेवूनच ग्रामीण साहित्याचा विचार करावा लागेल.

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात समाजामध्ये राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात अनेक चळवळी निर्माण झाल्या. ग्रामीण जीवनाचा विकास व्हावा हा मुख्य उद्देश असलेल्या या चळवळी काही प्रमाणात यशस्वी ठरल्या. तर काही प्रमाणात अपयशी ठरल्या. या चळवळींमधून साहित्यामध्येही ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, जनवादी इत्यादी साहित्य प्रवाह जन्माला आले. या सर्व प्रवाहांमध्ये अत्यंत महत्त्वाचा प्रवाह म्हणजे ग्रामीण. महात्मा ज्योतिबा फुले ही यांची मुख्य प्रेरणा आहे. या साहित्य प्रवाहात प्रामुख्याने ग्रामीण लोकांच्या सुखदुःखांचा, व्यथा-वेदनांचा, श्रद्धा-अंधश्रद्धांचा, रूढी-परंपरांचा आणि कृषीनिष्ठ समाज व्यवस्थेचा, त्यांच्या चर्चेचा विषय येतो. शाहू महाराज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, इंदिरा गांधी यांच्या समाजक्रांतिकारी विचाराने समाजामध्ये अनेक बदल आणि नव्या गोष्टींचा प्रभाव ग्रामीण साहित्यावर पडणे सहाजिकच आहे.

[illegible]

महत्त्वाचा वाटतो. तो समर्पक असाच आहे.

एकंदरीत, ग्रामीण साहित्यातील कविता आणि कथा [illegible] आणि विशाल आहे. त्यांना एकाच [illegible] बंधनात बांधण्याचा [illegible] त्याची व्यापकता [illegible] कवितांचा विचार या ठिकाणी [illegible] प्रभाव अधिक [illegible] करावा लागेल. का[illegible] काळात त्याचे रूप [illegible] अस्तित्व पुराणग्रंथ [illegible] झालेले दिसते. [illegible]